

– Hakemli Makale –

HÜSAMEDDİN ALİ EL-BİTLİSÎ'NİN CÂMÎ'U'T-TENZÎL VE'T-TEVİL ADLI TEFSİRİNİN MUKADDİMESİ: TAHKİK VE İNCELEME

Esmâ ÇETİN

Dr., Sakarya İl Müftülüğü

esmacetiin@gmail.com

ÖZ

Hüsameddin Ali el-Bitlisî (ö. 909/1504) 15. yy. âlimlerindedir. Nurbahşiyye tarikatına mensuptur. Tasavvuf, felsefe ve tefsir alanlarında çeşitli eserler yazmıştır. Eserlerinde varlık mertebeleri (merâtibu'l-vücut) ve insan-ı kâmil olma sürecine dair meseleleri tartışmıştır. Hayatının son dönemlerinde yazdığı *Câmi'ü't-tenzil ve't-tevil* adlı tefsir eseri onun en önemli eseridir. Eserin tam bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde, eksik bir nüshası ise Bitlis-Ohin'de Şeyh Alaaddin'in özel kütüphanesinde bulunmaktadır.

Bu araştırma *Câmi'ü't-tenzil ve't-tevil* adlı tefsir eserinin mukaddimesini şekil ve muhteva açısından incelemekte; ayrıca mukaddimenin tahkikli metnini de sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Hüsameddin Ali el-Bitlisî, Câmi'ü't-tenzil ve't-tevil, Mukaddime, Tahkik, Nazarî-sûfî tefsir

The Muqaddimah of Husameddin Ali al-Bitlisi's Tafseer Called Jamiu't- Tanzeel wa't-Ta'wil: Critical Edition and Analysis

Husameddin Ali el-Bitlisi is a religion scholar from 15 th century. He belonged to the Noorbakhshia tariqa. He had literary works about philosophy, tafseer, sufism. He discussed the levels of being (ontology) and the process of being insan-ı kâmil (the perfect human) (psychology). His most significant work was *Jamiu't-tanzeel wa't-ta'wil* which he wrote in his late life. It has two copies. One in Suleymaniye Library, Sehîti Ali Pasha. The older manuscript is in Bitlis- Ohin Molla Alaaddin special library.

This study analyzes the muqaddimah of tafseer called *Jamiu't-tanzeel wa't-ta'wil* in terms of structure and content and it introduces ascertained text of muqaddimah.

Keywords: Husameddin Ali al-Bitlisi, Jamiu't-Tanzeel wa't-Ta'wil, the Muqaddimah, Critical Edition, Doctrinairian-mystical interpretation

GİRİŞ

Hüsameddin Ali el-Bitlisî'nin Hayatı:

Hüsameddin Ali el-Bitlisî, Akkoyunlular Devleti'nin tebaası olarak yaşamış, Kürt asıllı bir âlim ve arif olarak bilinmektedir.¹ Kaynaklarda doğum tarihine dair bilgi bulunmamakla beraber 909/1504 tarihinde vefat ettiği² Sultan II. Bayezid (ö. 918/1512) dönemine ait bir saray defterindeki taziye kaydı ile ortaya çıkmaktadır.³ Bitlisî, Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı sarayındaki siyasî görevleri ile bilinen, *Heşt behişt*'in müellifi İdris-i Bitlisî'nin (ö. 926/1520) babası⁴ ve Osmanlı saray defterdarı olarak görev yapmış olan Ebu'l-Fazl el-Bitlisî'nin⁵ (ö. 982/1574) dedesidir.

Zâhirî ve batınî ilimlerde üst bir makam sahibi olduğu söylenen⁶ Bitlisî, Kübreviyye'nin⁷ kollarından biri olan Nurbahşiyye tarikatına mensuptur⁸ ve bizzat Nurbahşiyye'nin kurucusu olan Seyyid Muhammed Nurbahş'ın (ö. 869/1464) sohbetinde yetişmiş⁹ ve tarikatta hilafet makamına kadar yükselmiştir.¹⁰ Kendi beyanlarından hareketle, Tebriz'de inşa ettirdiği

¹ Şeref Han, Şerefuddin b. Şemseddin el-Bitlisî, *Şerefnâme*, Arapça'ya çev. Muhammed Ali Avnî, Dâru İhyai'l-Kütübî'l-Arabiyye, [yy.-ty.], I, 351; Zekî, Muhammed Emin, *Meşahirü'l-Kürd ve Kürdistan fî'd-Devri'l-İslâmî*, Matbaatü't-Tefeyyüz el-Ehliyye, Bağdad 1945/1364, I, 171-172; Ruhanî, Baba Merduh, *Tarih-i Meşahir-i Kürd: Urefâ, Ulemâ, Üdebâ ve Şuarâ*, Şurus, 2. bs. Tahran 1382, I, 139.

² Gökbilgin, M. Tayyib, *XV-XVI Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mükataalar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1952, No: 508, s. 480.

³ Taziye kaydına göre İdris-i Bitlisî'nin babası 909 yılı Şaban ayının 13. günü vilâyet-i Acem'de vefat etmiştir. Bu bilgi ışığında Hüsameddin Bitlisî'nin 909/1504 tarihinde vefat ettiği ortaya çıkmaktadır.

⁴ Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı, Ankara 1992, V, 238; Serdar, M. Törehan, *Mevlânâ Hakimüddin İdris-i Bitlisî*, Ötüken, İstanbul 2008, ss. 18-23; Bayraktar, Mehmet, *Kutlu Müderris İdris-i Bitlisî*, Biyografi, İstanbul 2006, s. 13.

⁵ Başaran, Orhan, *İdris-i Bitlisî'nin Heşt Bihîşt'inin Hatimesi (Metin-İnceleme-Çeviri)*, Basılmamış Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2000), ss. 22-24. Serdar, *İdris-i Bitlisî*, ss. 24-51.

⁶ Bursalı, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri (1299-1915)*, Haz. Ali Fikri Yavuz, İsmail Özen, Meral, İstanbul ty, I, 105.

⁷ Necmeddin-i Kübrâ'ya (ö. 618/1221) nispet edilen tarikat.

⁸ Nitekim Bitlisî'nin yazma halinde bulunan Şerh-i Gülşen-i Râz, Etvâr-ı Seb'a ve Şerhu Hutbeti'l-Beyân adlı eserlerinde, onun Nurbahşî olduğu kaydı mevcuttur. Bkz. Bitlisî, Hüsameddin Ali, *Şerh-i Gülşen-i Râz*, Pertev Paşa nr. 606/14, vr. 137b; *Şerhu Hutbeti'l-Beyân*, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya nr. 1777, vr. 2a; *Etvâr-ı Seb'a*, Beyazid Devlet Kütüphanesi Veliyuddin Efendi nr. 1795/3, vr. 137b. Bu bilgi, aynı eserin Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesinde 07 Ak 164/5 arşiv numarası ile bulunan diğer nüshasında da geçmektedir. Fakat eser katalog kayıtlarına "Kelimât ve Makâlât" adı ile kaydedilmiştir. (*Etvâr-ı Seb'a*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi nr. 07 Ak 164/5, vr. 238b).

⁹ Bashir, Shahzad, "The Risâlat al-Hudâ of Muhammad Nurbakhsh (d. 869/1464): Critical Edition with Introduction", *Rivista Degli Studi Orientali*, Roma, vol. LXXV, fasc. (1-4), (2001), s. 133.

¹⁰ Bashir, Shahzad *Messianic Hopes and Mystical Visions –The Nurbakhshiya Between Medieval and Modern Islam-*, University of South Carolina Press, USA 2003, s. 168.

zaviyesinde ilim ve irşat faaliyetlerini sürdürdüğü söylenebilir.¹¹ Bazı kaynaklarda Bitlisî'nin intisap ettiği tarikatın şeceresinin Şeyh Ammâr Yâsir'e (ö. 581/1186) kadar ulaştığı¹² da ifade edilmektedir.¹³

Muhyiddin İbn-i Arabî (ö. 638/1240) mektebinin bilinmeyen fakat önemli bir takipçisi sayabileceğimiz Bitlisî'nin eserleri Ekberîlik geleneğinin yanı sıra mensubu olduğu Nurbahşî tarikatının, Meşşâî ve İşrakî geleneğinin ve 12 imam düşüncesinin de izlerini taşımaktadır. Onun eserleri farklı düşünce geleneklerinin birbiri ile irtibatını göstermesi açısından çok önemlidir.

Bitlisî, eserlerinde varlık mertebeleri ve insan-ı kâmil olma süreci (etvâr-ı seb'ayı kalbiyye) başta olmak üzere kozmoloji ve epistemoloji ile ilgili de birçok meseleyi tartışır. Bitlisî'de öncelikli olarak dikkat çeken, onun, Meşşâî ve İşrakî geleneğe ait argümanlarla ve -özellikle de- bu geleneklerin dilini kullanarak son derece felsefî ve ağıdalı bir üslup ile metafizik meseleleri yorumlamasıdır. Buradan hareketle Bitlisî'nin irfanî yorum metodunun son derece nazarî olduğu söylenebilir. Onun, bir müfessir ve mutasavvıf olarak tevârüs ettiği ilmî geleneği hangi zaviyeden yorumladığı, felsefî ve tasavvufî birikimi nasıl mezcettiği döneminin ilim diline işaret etmesi açısından da önemlidir. Bu meyanda Kâşânî'nin (ö. 736/1335) *İstîlâhât-ı sufîyye'sine* yazdığı *Şerhu İstîlâhât-ı sufîyye'si*, bazı metafizik konuları tartıştığı *Kenzü'l-hafâ* ve *Şerhu hutbetü'l-beyân* adlı eserleri, kemal yolunda kalbin geçirdiği yedi safhayı işlediği *Etvâr-ı sebâ'sı* ile nazarî-sufî tefsirin bir örneği olan ve müellifin en önemli eseri diyebileceğimiz *Câmî'u't-tenzîl ve't-tevîl* adlı eserleri öncelikli olarak dikkatimizi çekmektedir.

Bitlisî'nin, Türkiye yazma eser kütüphanelerinde nüshaları bulunduğu tespit ettiğimiz eserleri şunlardır: *Câmî'u't-tenzîl ve't-tevîl*, *el-Kenzü'l-hafî fî beyânı makâmâtî's-sûfî (Kitâbu'n-nusûs)*, *Şerhu İstîlâhâtî's-sufîyye li'l-Kâşânî*, *Şerh-i gülşen-i râz*, *Risale der Tenezzülât*, *Etvâr-ı seb'a*, *Şerhu hutbetü'l-beyân*, *Risale fî İstîlâhâtî's-sufîyye*. Bitlisî'nin, isimlerine bizzat atıfta bulunduğu halde nüshaları henüz gün yüzüne çıkmamış eserleri de

¹¹ Bkz. Bitlisî, Hüsameddin Ali, *Câmî'u't-Tenzîl ve't-Tevîl*, Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa nr. 110, vr. 85b-86a.

¹² Şeref Han, *Şerefnâme*, 1, 351. Şerefnâme'de Bitlisli Ammar Yâsir'in, Şeyh Ebu Necîbüddin es-Sühreverdî'nin (ö. 563/1168) müridi ve Şeyh Necmeddün-i Kübra'nın (ö. 618/1221) da şeyhi olduğu yazılıdır.

¹³ Bitlisî'nin hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çetin, Esmâ, "Nazarî-Sufî Tefsir Alanında Bilinmeyen Bir Âlim: Hüsameddin Ali el-Bitlisî", *Turkish Studies*, Ankara, 11/5 Winter 2016, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8815>, ss. 159-184.

vardır. Bu eserler ise şunlardır: *Şerhu hakki'l-yakîn, Haşir risalesi, Nuru'l-hak, Risale* (keşfi hadiselerine dair).¹⁴

1. Bitlisî'nin Câmî'u't-Tenzîl ve't-Te'vîl Adlı Eseri:

Bitlisî'nin en önemli eseri, hayatının son dönemlerinde telif ettiği *Câmî'u't-tenzîl ve't-tevil* adlı tefsiridir. Bu eser, onun, ömrünü kendisine adadığı ilmî ve irfanî birikiminin zirve ürünüdür. Kur'ân-ı Kerîm'i baştan sona tefsir eden Hüsâmeddin Ali el-Bitlisî, Râzî (ö.606/1210) sonrası muhakkikler döneminin önemli bir halkasıdır. Fakat kendisinden bahseden kaynaklarda onun bu değerli eseri ile ilgili çok kısa bilgiler verilmekle yetinilmiştir. Eserin varlığından bahseden kitaplar da eserin, sadece irfanî bir tefsir olduğunu söylemekle yetinmektedir.¹⁵

Bitlisî'nin, tefsirindeki telif usulünü şu şekilde özetleyebiliriz:

Eserde âyetlerin zahirî ve batınî yönü, ikili bir tasnif ile müstakil pasajlar içerisinde ele alınmaktadır. Bu meyanda âyet veya âyet grupları, öncelikle nakiller ile beyânî ve belağî açıdan yapılan yorumlarla zahirî boyutu merkeze alınarak tefsir edilmektedir. Bitlisî, âyet ile ilgili seleflerinden tevârüs ettiği rivayet ve yorumları yeterli gördüğü miktarda aktarmaktadır. O, tefsir faaliyetini yer yer ihtisar ve şerhler yapmak suretiyle de zenginleştirerek genellikle âyetin mefhum ve mesajına odaklanarak gerçekleştirmektedir. Bitlisî'nin tefsir faaliyetinde öne çıkan yönü devraldığı ilmî mirası kendi dönemine tahkik ederek taşıması ve özellikle, yorumlarını farklı ilmî disiplinlerin dil ve argümanlarını kullanarak temellendirmesidir. Rivayet müktesebatını edindiği kanallar Salebî (ö. 427/1035) ve Begavî'dir (ö. 516/1122). Aklî teviller açısından ise Razî (ö. 606/1210) ve Beydavî (ö. 685/1286) çizgisini izlemekte; Zemahşerî'den (ö. 538/1144) de istifade etmektedir.

Eserin en dikkat çeken yönü ise zahirî açıdan yorumlanan âyet ve/veya âyet grupları hakkında yapılan işarî tevillerdir. Bitlisî, bu yorumlarını "tevil ve işaret"¹⁶ başlığı altında vermekte ve eserinin hemen hemen yarısını bu yorumlara ayırmaktadır. Bitlisî'nin bu bölümlerdeki tevilleri, nazar ve keşfin birleşiminden oluşan irfanî bilgi sistemi ile üretilmiştir. Eserde geniş yer tutan nazarî-tasavvufî yorumlar, Bitlisî'nin, Meşşâîlik, İsrakîlik, Ekberîlik gibi

¹⁴ Bitlisî'nin eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çetin, Esmâ, "Hüsâmeddin Ali el-Bitlisî'nin Türkiye Kütüphanelerinde Yazma Halinde Bulunan Eserlerinin Tanıtımı", *Dinbilimleri Dergisi*, 15/3 (2015), ss. 149-177.

¹⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin*, MEB, Ankara 1951, I, 738; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 106. Bursalı Mehmet Tahir bu tefsiri, hataen *İşaretü menzili'l-kitap* adı ile müellife isnat etmektedir.

¹⁶ Eserde bu başlıklandırmalar anlama etki etmeyecek şekilde lafız farklarıyla verilmiştir. Örneğin:

تأويل وإشارات، تأويل وإشارة، إشارة وتأويل

metafizik düşünce geleneklerini âyet yorumlarına nasıl aksettirdiğini göstermesi açısından önemli olduğu kadar XV. yüzyıl ilim dilini ve tartışılan meseleleri göstermesi açısından da önemlidir. Eser, ayrıca nazarî-suffi tefsir ekolünün, sistemlerini Kur'ân'a nasıl arz ettiğinin orijinal bir örneğini sunması; farklı düşünce geleneklerinin tarihsel süreçte birbiri ile nasıl irtibat kurduğunu göstermesi ve ikinci klasik dönemin karakteristik özelliklerinden olan tahkikî bir yöntem takip etmesi gibi açılardan da dikkat çekmektedir. Eserin işarî bölümlerinde Bitlisî'nin ismini zikrederek en sık istifade ettiği kaynak, Rûzbihân Baklî'nin (ö. 606/1209) 'Arâisu'l-beyân'ıdır; fakat Bitlisî, 'Arâis'ten aldığı bilgiyi yer yer şerhler ve ziyadeler yapmak suretiyle kendi perspektifi ile bütünleştirerek aktarmaktadır.¹⁷

1.1. Eserin nüshaları:

Eserin, bir tam bir de eksik olmak üzere iki nüshası vardır.¹⁸ Bunlardan resmi kayıtlara geçmiş ve yakın zamana kadar eserin tek nüshası olarak bilinen nüsha, dört cilt halinde Süleymaniye Kütüphanesi'nin Şehit Ali Paşa bölümünde 109, 110, 111, 112 numaralarıyla kayıtlıdır. Her bir sahifesi 29 satırdan oluşan eserin birinci cildi, 293; ikinci cildi, 229; üçüncü cildi, 241; dördüncü cildi, 243 varaktır. Nüshalarda istinsah tarihi verilmediği gibi temellük kaydı temmet kaydı yer almamaktadır. Eserin daha kadim bir nüshası Bitlis'in Mutki ilçesi Ohin kasabasında Molla Alaaddin'e ait özel kütüphanede bulunmaktadır. Bu nüsha tek cilttir ve tefsirin, Kur'ân-ı Kerim'in başından Enfal 40'inci âyete kadar olan kısmını içerir. 381 varaktır ve sahifeler 25 satırdır. Tespit ettiğimiz bu son nüshanın, müellif henüz hayattayken h. 906 / m. 1500-1501 tarihinde istinsah edildiği eserdeki bir müstensih notundan anlaşılmaktadır (vr. 252b).¹⁹

1.2. Eserin Bitlisî'ye aidiyeti:

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Çetin, Esmâ "Hüsameddin Ali el-Bitlisînin (ö. 909/1504) Câmî'ü't-Tenzîl vet-Te'vil İsimli Eserinden Âl-i İmrân Süresinin Tahkik ve Tahlili", Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Sakarya, 2016.

¹⁸ Bu makalede kaynak olarak kullanılan iki nüsha dışında İstanbul Molla Murad Kütüphanesi 108 numarada aynı eserin bir cildi daha gözükmektedir. Yaptığımız inceleme sonucu görülmüştür ki katalogta Bitlisî'ye ait olarak kaydedilen bu eser, Câmî'ü't-Tenzîl vet-Te'vil'den bir bölüm olmadığı gibi eserin Bitlisî'ye ait olduğunu ispatlayacak bir delil de bulunmamaktadır.

¹⁹ Nüshaların ayrıntılı tavsifi ve Süleymaniye nüshası ile Bitlis nüshasının karşılaştırması için bkz. Çetin, "Hüsameddin Ali el-Bitlisî'nin Türkiye Kütüphanelerinde Yazma Halinde Bulunan Eserlerinin Tanıtımı", ss. 152-165.

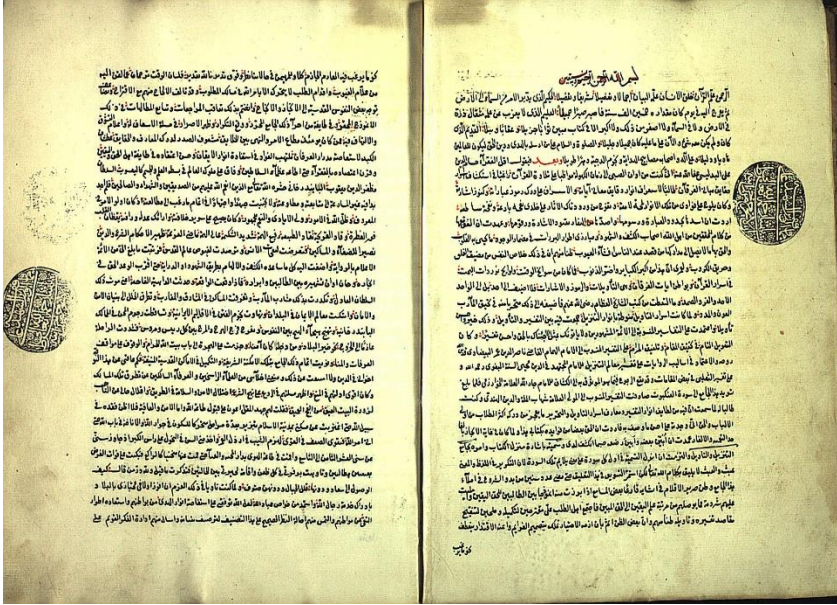
Câmi'u't-tenzîl ve't-tevil'in hem Süleymaniye hem de Bitlis nüshalarının mukaddimelerinde müellif ismi açıkça yazılmıştır.²⁰ Ayrıca Bitlis nüshasının zahriyesindeki temellük kaydında (vr. 1a) verilen bilgiler, zikri geçen nüshanın bizzat Bitlisî'nin özel mülkiyetinde bulunduğunu, vefatında oğlu İdris'e ondan da torunu Ebu'l-Fazl Bitlisî'ye intikal ettiğini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Ebu'l-Fazl da elindeki bu nüshayı babasının Bitlis'te inşa ettirdiği zaviyeye bağışlamıştır.²¹ Farsça yazılmış bu temellük kaydı, eserin vakfedilme şartları ve vakfiye mühürlerini de içermektedir. Şehit Ali Paşa nüshasının zahriyesinde ise temellük kaydı bulunmamaktadır. Dolayısıyla eserin Bitlisî'ye aidiyetini şüpheye mahal bırakmayacak şekilde gösteren nüsha Bitlis-Ohin nüshasıdır.

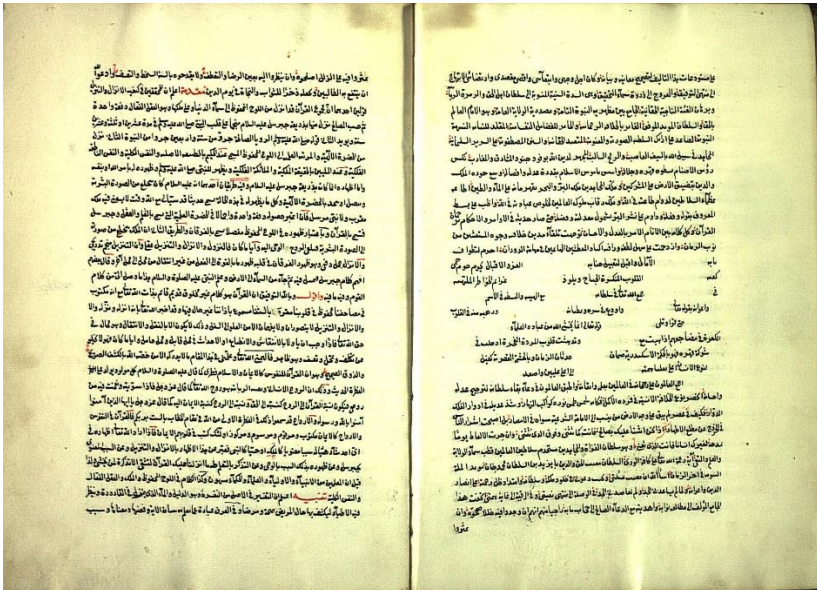
Bitlis-Ohin nüshası, Mukaddime bölümünden, vr. 2b-3a.

²⁰ Bitlisî, *Câmi'u't-Tenzîl ve't-Tevil*, Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa nr. 109, vr. 1b; Bitlis-Ohin, vr. 1b.

²¹ Bitlisî, *Câmi'u't-Tenzîl ve't-Tevil*, Bitlis-Ohin, vr. 1a.

Süleymaniye Şehit Ali Paşa nüshası, Mukaddime bölümünden, vr. 1b-2a.

Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa nüshası, Mukaddime bölümünden,
vr. 2b-3a.

2. Eserin Mukaddimesi ve Muhtevası:

Eserin mukaddimesi -Süleymaniye nüshasına göre- yaklaşık 2,5 varaktır. İlk 1,5 varaklık kısım son derece ağıdalı bir dille kaleme alınmıştır ve genel olarak eserin tanıtımı mahiyetindedir. Bu ilk kısım hamdele, salvele ve Efendimiz'in (s.a.s.) âl ve ashabına dua ile başlamakta; devamında müellif bu eseri niçin kaleme aldığını şu ifadeler ile anlatmaktadır:

"Fakirlerin en önemsizi (küçüğü) Hüsameddin Ali el-Bitlisî -Allah onu affetsin- der ki: "Ben çocukluk dönemlerinden orta yaşlılık dönemlerine kadar Furkân'ın şekillerine ait (mebânî) hakikatlerin sırlarını ortaya çıkarmayı arzu ederek, âyetlerin mana inceliklerindeki nurlarını bilmeyi ve onun ibarelerindeki rumuzlarını ve işaretlerindeki hazinelerini anlamayı isteyerek Kur'ân tilavetini sürdürdüm. Bu nurlar çakan bir şimşek gibi gönlümde parlıyordu. Bu âsârın güllerinden kalbimde muhteşem kokular ve açık bir nefes yayılıyordu. İbare ve rusûmun sınırları içerisinde bir boşluğu doldurmayı, işaret ve rakamların kayıtlarıyla onu yok olmaktan uzaklaştırmayı istedim. Onu keşf ve şuhud sahibi olan ehlullah muhakkiklerin kalpleri diriltten kelimandan türetmeye (bir araya getirmeye) ahdedtim."²²

Müellif, bu ifadelerinden sonra Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan batınî sır ve manaları bizzat Allah Teâlâ'ya izafe ederek irfanî tevillerin epistemik temellerine işaret etmekte; meşâyih-ı 'ızâm'ın kitaplarından istifade ettiğini beyan etmek suretiyle işaret tevîl geleneğinin bir halkası olduğunu zımnen ifade etmektedir.

Bitlisî, aynı pasajda eseri telifinde –zahirî ilimler açısından- temel olarak hangi kaynaklara müracaat ettiğini de açıkça ifade etmektedir. Bu kaynaklar Salebî ve Begavî tefsirleri ile Razî ve Beydavî tefsirleridir. Ayrıca güvenilir gördüğü konularda Zemahşerî'den de istifade ettiğini belirtmektedir. Her ne kadar eserin geneline bakıldığında zikri geçen kaynakların dışındaki birçok eser ve âlimin görüşlerine müracaat edildiği anlaşılrsa da Bitlisî, mukaddimesinde diğer kaynakların isimlerine atıfta bulunmamıştır.

Bitlisî, girişte vermiş olduğu bu bilgilerle zahirî yorumlarına kaynaklık eden eserlerin isimlerini açıkça zikretmekte; fakat batınî yorumlarına kaynaklık eden eserlerin isimlerine doğrudan bir atıf yapmamaktadır. Müellif, eserini, Kitâb'ı (Kur'ân-ı Kerîm) indirenin işaret ve emriyle *Câmi'u't-tenzîl ve't-*

²² Bitlisî, *Câmiu't-Tenzîl ve't-Te'vil*, Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa nr. 109, vr. 1b.

tevil diye isimlendirdiğini ve her bir surenin başındaki besmeleyi o surenin muhteva ve mesajına uygun bir şekilde *tevil* etmeye çalıştığını hassaten belirtmektedir. Zira ona göre lafız ve manada tekrar abestir ve abes olan bir durum Allah'ın kelamı için söz konusu olamaz.

Bitlisî'nin mukaddimesinde yer alan bazı sözleri, hem kendisine yapılan ısrarların hem de kişisel gayretinin, Allah'ın sevk ve takdiri sonucu olduğuna işaret etmekte, bu surette eserin manevi önemini de vurgulamaktadır. Sözlerinin devamında bu işi başarılmasında maneviyat ikliminden gelen feyiz ve teveccühlerin çok önemli bir etken olduğunu da özellikle belirtmektedir. Bitlisî, bu süreçte Allah'a dayandığını, kudsî âlemden feyizler gelmesini gözlediğini de sözlerine eklemektedir. Bitlisî, eseri telifinde keşf ve ilhamın desteklediği bilgileri eserine kaydettiğini; hem müşahede hem de dirayet yoluna müracaat ettiğini de ifade etmektedir.

Mukaddimedede belirtilen bu hususu tefsirde de açık bir şekilde görmekteyiz. Örneğin eserdeki “ben bu makamı yazıyorken, Allah benim sırrıma hitap etti”, “bu makamı yazıyorken ... haline şahit oldum” gibi ifadeleri ile Bitlisî, ayetin mefhumuna bizzat şahit olduğunu ve müşahede yoluyla konuya muttali olduğunu ifade eder.²³ Buna mukabil, genel olarak ayetlerin zahirî yorum bölümlerinde ise mantık, dil ve kelam gibi farklı disiplinlerden de yardım alarak ayetleri açıklar.²⁴

Mukaddimedede verilen bilgilere göre Bitlisî, Kur'ân'daki batınî işaret ve remizleri ortaya koymak arzusunu, uzun yıllar sonunda gerçekleştirebilmiştir. Onun bu eseri telif serüveni öncelikle yakın çevresinin ısrarı, son olarak Akkoyunlu Hükümdarı Yakup Bayenderhanî'nin (ö. 895-896/1490) onu ikna ederek bu tefsiri kaleme almaya karar vermesi ile başlamıştır.

Yakup Bayenderhanî'ye karşı özel bir bağlılığı olduğu anlaşılan Bitlisî, mukaddimedede bu değerli sultana methiyeler dizmekte; onun vefatından sonra ülkenin yaşanmaz hale geldiğini ifade etmektedir. Bu dönemde ömrünün 90'lı yaşlara yaklaştığını ve Mekke-i Mükerrreme'ye gitmek arzusu duyduğunu; fakat yaşı nedeniyle çevresi tarafından engellendiğini belirtmektedir.

Bitlisî, her ne kadar eserini Sultan Yakup'un etkisi ile yazmaya başladıysa da tefsirini tamamladıktan sonra onu, kendisine hayranlık

²³ Örnek olarak bkz. Bitlisî, *Câmiu't-tenzîl ve'l-te'vîl*, Şehit Ali Paşa nr. 109, vr. 103-a, 174-a; Şehit Ali Paşa nr. 111, vr. 97-a; Şehit Ali Paşa nr. 112, vr. 141-b; 185-a; 194-a.

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Çetin, *Hüsameddin Ali el-Bitlisî'nin (ö. 909/1504) Câmî'u't-Tenzîl vet-Te'vîl İsimli Eserinden Âl-i İmrân Süresinin Tahkik ve Tahlilî*.

duyduğu bir diğer sultan olan II. Bayezid'e (ö. 918/1512) sunmak arzusunu duymuş ve bunu mukaddimesinde açıkça ifade etmiştir. Bitlisî'nin mukaddime –tıpkı Sultan Yakup gibi- II. Bayezid hakkında kaleme aldığı methiyeler dikkat çekmektedir. Eseri II. Bayezid'e ithaf etme arzusuna rağmen Bitlisî'nin Osmanlı sarayına giderek eseri padişaha sunabildiğine dair bir veri elimizde mevcut değildir.

Bitlisî, yukarıda ana hatları ile verdiğimiz bu genel girişinden sonra kırmızı mürekkeple küçük bir “mukaddime (مقدمة)” başlığı açarak tefsir usulüne dair bazı kavramları tartışır. Bu kısım, bir varaktan daha az bir hacme sahiptir ve mukaddimenin bütünü içerisinde bir alt başlığı andırmaktadır. Pasajın devamında yer alan ve yine kırmızı mürekkeple yazılmış “ben diyorum ki (أقول)” ile “tenbih (تنبيه)” kelimeleri de aynı şekilde küçük alt başlıkları andıracak şekilde metne yerleştirilmiştir.

Bitlisî, bu kısımda tefsir usulüne dair bazı kavramlar üzerinde durmaktadır. Öncelikle *inzâl ve tenzîlin keyfiyeti* hakkındaki iki temel görüşü ortaya koymakta; felsefî kavramları da kullanarak Kur'ân'ın def'aten ve tedricen indirilme sürecini değerlendirmektedir. Bu görüşlerden ilki, Kur'ân'ın tamamının levh-i mahfuzdan dünya semasına ve bu semanın meleğine -ki o da levh-i mahfuzdur- tek seferde indirilmesi (inzâl), sonrasında çeşitli maslahatlara göre buradan Cibrîl (a.s.) vasıtası ile Peygamber Efendimiz'in (s.a.s.) kalbine 20 veya 23 yıl içerisinde parça parça indirilmesidir (tenzîl). Bu görüşe göre Peygamber Efendimizin (s.a.v.) “Salih rüya nübüvvetin 46 cüzünden biridir.” sözü de *tenzîlin* varlığını teyit eder.²⁵

İkinci görüşe göre ise ilahî bilgi, ilmiyye mertesinden²⁶ levh-i mahfuza indirilmiştir. Bitlisî, levh-i mahfuz kavramının hem felsefî hem de dinî literatürde hangi kavramlara karşılık geldiği ile ilgili kısa bilgiler vererek bu kategorinin ortaya çıkışını Allah'ın emrine bağlamakta; Hz. Peygamber'e (s.a.v.) izharının ise Cibrîl (a.s.) vasıtası ile olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bu da iki şekilde gerçekleşebilir: Birincisi Hz. Peygamber'in (s.a.v.) beşerî suretten ayrılması ve ilahî hazret/mertebe ile ittisal veya ittihat etmesidir. Peygamber'in yaşadığı bu mistik halde ona zahir olan her şey, *hadis-i kudsi* diye tanımlanır. Bitlisî, bu duruma “Benimle Allah arasında hiçbir meleğin ve

²⁵ Bu örnek ile muhtemelen, sadık rüya aracılığı ile kişinin muttali olduğu bazı bilgilerin, hadd-i zatında levh-i mahfuzda yazılı bulunan gaybî bilgiler olduğu, dolayısıyla kişinin, -tıpkı Kitâb'ın tenzîlinde olduğu gibi- parçacı bir usulle bu bilgilerin bir kısmına ilahî yardım ile ulaşabildiği vurgusu kastedilmektedir.

²⁶ Bitlisî, ilmiyye mertebesi ile Cenab-ı Hakk'ın alîm ismi ile tecelli ettiği ontolojik olarak taayyün sürecindeki ilk mertebeyi kastetmektedir.

peygamberin ulaşamadığı özel bir vakit vardır.”²⁷ hadisini delil getirir. Zikri geçen bu ilahi bilginin, ilmiyye mertebesinde –ki bu mertebeye kalem, akıl ve Cebrail de denmektedir- tek defada icmâlen meydana gelmesi Kur'ân; bu bilginin, levh-i mahfuzda mufassal bir şekilde ortaya çıkmasını ise Furkân diye isimlendirilir. İkinci yol ise şudur: Melek kendi suretinden beşer suretine geçer ve vahyi ona götürür.²⁸

Bitlisî, bu şekillerden hangisi olursa olsun *nüzûl*, *inzâl* ve *tenzîl*in aklî olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bunlardan *tenzîl*, parça parça ve tedricî, *inzâl* ise tek seferde ve bütün olarak gerçekleşir. Bununla birlikte Bitlisî, önemli olan bir başka noktaya daha vurgu yapmaktadır ki ona göre Levh-i mahfuzdan gelen ve mufassal bir hüviyet kazanmış olan bilginin yani Furkan'ın, nebinin kalbinde zuhuru, bir tür kuvveden fiile geçiştir ve bir mahalden diğerine her hangi bir intikal sonucu gerçekleşmez. Bitlisî, verdiği bu bilgilerden sonra “*Tenzîl*, *Cebrail'in (a.s.) temessül ederek gökten yere gelmesi ve nebiye öğretmesi*” yorumunu şüpheli bulduğunu da sözlerine eklemektedir. Bitlisî, bu pasajda vahiy ve lafız ilişkisine değinmez. Dolayısıyla -bu görüşe göre- kuvveden fiile geçiş durumu sadece mana olarak mı yoksa hem mana hem de lafız olarak mı gerçekleşmektedir, sorusunu tartışmamaktadır. Müfessir, konu ile ilgili çizdiği bu genel çerçeveden sonra “Ben diyorum ki” sözleri ile kendi görüşlerini mukaddimeye kaydetmektedir.

“Ben diyorum ki: Şüphesiz ki mushaflarımızda yazılı, kalplerimizde mahfuz, dillerimizde okunup kulaklarımız ile işitiliyor olmakla beraber Kur'ân, mahlûk olmayan, kadîm ve Allah'ın zatı ile kâim olan bir kelimadır. Allah Teâlâ onu hem *inzâl* hem de *tenzîl* ettiğini kendisi haber vermektedir. *inzâl* ve *tenzîl* ise ancak ulvî olandan süflî olana (doğru gerçekleşen bir olay olarak) tasavvur edilir ve anlaşılır. Bu da sadece nakil ve intikal ile gerçekleşir. Bu ise Allah Teâlâ hakkında muhaldir. Öyleyse bu kelimelerin, (*bir şeyin içinden*) *çıkarmak/seçmek* ve (*bir şeyin yapısında*) *bulunmak* anlamlarında veya (*bir şeyi*) *kabil ve hâmil bir mahalde icat etmek* anlamında tevil edilmesi zorunludur. Bunların hangisi olursa olsun sunî ve zorlama (bir yön) içermektedir. Bu durum gayet açıktır.”

Bitlisî, bu sözleri ile *inzâl* ve *tenzîl*in keyfiyetini *tenzîhî* bir bakış açısı ile sorgulamaktadır. Ona göre her iki kelime kavramsal olarak ulvî olandan süflî

²⁷ Aclûnî, Ebu'l-Fida İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbas amma iştehere mine'l-ehâdis ala elsineti'n-nas*, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 2. bs, Beyrut 1352, II, 173 (hadis no: 2159).

²⁸ Kur'ân-ı Kerîm'in inzali ile ilgili farklı görüşler olmakla beraber bu konuda en meşhur ve doğru kabul edilen görüş şudur: Kur'ân, kadir gecesi gök semaya bütün olarak indirilmiş; daha sonra risalet süreci boyunca Cibrîl (a.s.) aracılığı ile parça parça Rasul'e vahyedilmiştir. Bkz. Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman, Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, Beyrut 2011, ss. 110-112.

olana doğru gerçekleşen bir fiili ifade etmekte, bu anlam da zorunlu olarak zihne nakil ve intikal durumunu getirmektedir. Cenâb-ı Hakk'ın kendine izafe ettiği bu iki kelimeyi böylesi bir çerçevede anlamak ise yanlış olacaktır; zira hem nakil hem de intikal durumu, Cenâb-ı Hakk'a –dolaylı olarak- mekân ve hareketin nispetinin meydana getireceği kelimî açmazlar nedeniyle Allah Teâlâ için muhaldir. Öyleyse bu kavramların (*bir şeyin içinden çıkarmak/seçmek ve (bir şeyin yapısında) bulunmak* anlamlarında veya (*bir şeyi) kabil ve hâmil bir mahalde icat etmek anlamında* tevil edilmesi gerekmektedir; fakat bunlardan hangisi olursa olsun zorlama bir yorum olmaya mahkûm kalmaktadır.

Bitlisî bu sözlerinin ardından Allah'ın kendisine bu konu ile ilgili, sadece sarîh zevk ve sahih zevk ile seçtiği kullarının anlayabileceği şeyleri ilham ettiğini söyler. Kendisine ilham edilen bu bilgiye göre Kur'ân, nefisler için iman ve İslam gibi fitrîdir ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) “Her doğan, fitrat üzerine doğmuştur.”²⁹ hadisi de bunun delilidir.

Bitlisî, insanî ruhun ve ondaki rabbanî nefsin aslında Allah'ın ruhu olduğunu “Ona şekil verdiğim ve ona ruhumdan üflediğim zaman...”³⁰ âyetini delil getirerek ifade eder. Ona göre Kur'ân'ın ruha nispeti, onun Cenâb-ı Hakk'a nispeti gibi, onun (insandaki) ruha nispeti ise imanın ona (insana) nispeti gibidir. Nitekim “Ey iman edenler! Allah'a ve resulüne iman edin.”³¹ âyeti de buna işaret etmektedir. Ruhlar bu emri, fitratu'l-ulâ'da³² Allah'tan “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” hitabının yaşandığı makamda işitmişlerdir. Dolayısıyla ontolojik açıdan fitratında iman yazılı olan insan, dünya hayatında da fiilen imana davet edilmekte; bu da aynı bağlamda Kur'ân'ın nefislerde ve ruhlarda –tıpkı iman gibi- yerleşik ve yazılı olduğunu bize göstermektedir. Bu konuda Bitlisî'nin sunduğu bir başka delil ise “Onların kalplerine imanı yazdı.”³³ âyetidir. Bitlisî'ye göre Allah onu (fitratta mahfuz olan kelimayı ilahî /Kur'ân) bir kimsede ortaya çıkarmayı istediğinde onun için ya melek gibi manevî ya da nebi gibi hissî bir sebep hazırlamaktadır. İşte aslında inzâl ve tenzîl denen şeyler, bu izhar durumudur. Bu süreçte gerçekleşen manevî sebep Cibril; bu sebep ile Kur'ân'ın zuhuru ise vahiy diye isimlendirilir.

²⁹ Buharî, Cenâiz 93; Müslim, Kader 6.

³⁰ Hicr 15/29.

³¹ Nisâ 4/136.

³² Bitlisî, fitratu'l-ulâ ifadesi ile varlığın en asıl/kök halinin zahir olduğu ilk mertebeyi kastetmektedir.

³³ Mücadele 58/22.

Bitlisî, bu bahisteki sözlerini, levh-i mahfuz, melek, faal akıl ve küllî nefis konularında söylenecek sözlerin de böyle olduğunu ifade ederek nihayete erdirir. Tefsirin mukaddimesi bu tartışmanın ardından “tenbih” başlığı altında tefsir ve tevil kavramları üzerinde çeşitli değerlendirmelerin yapılması ise tamamlanır.³⁴

3. Tahkikte İzlenen Metot

Mukaddime tahkik edilirken, eserin elimizde mevcut olan her iki nüshası da kullanılmıştır. Süleymaniye nüshası (س) remzi ile Bitlis-Ohin nüshası ile (ب) remzi ile isimlendirilmiştir. Süleymaniye nüshası, Bitlis nüshasından istinsah edildiği için³⁵ daha eski olan Bitlis nüshası esas alınmıştır. Metin tahkikinde İSAM'ın benimsediği tahkik esasları uygulanmıştır. Tahkikli metinde varak numaraları belirtilirken Bitlisî nüshası esas alınmış ve varak numaraları her sayfa için sayfanın başında bulunan ilk kelimenin önüne yazılmıştır. Sahifelerin ön yüzlerine “و” (vech), arka yüzleri ise “ظ” (zahr) harfleri ile işaret edilmiştir. Örneğin [1ظ], [2و] gibi...

Bitlis nüshasının rutubetten fazlaca tahribat görmüş olması nedeniyle eserin mukaddimesinde okunamayan yerler mevcuttur. Muhtemelen Bitlis nüshası 500 yıl içerisinde gitgide tahribata uğramaya devam etmiş ve şu anki hali Süleymaniye nüshasının kendisinden istinsah edildiği zamankinden bile daha fazla zarar görmüş vaziyettedir. Süleymaniye nüshasının müstensihi, Bitlis nüshasından istinsah ederken ilk tahribat nedeniyle okunmayan yerleri bir veya birkaç kelimelik boşluklar şeklinde bırakmıştır. Dolayısıyla nüshanın birinde tahribat diğerinde ise boşluklar nedeniyle bazı pasajlar anlamlı bir bütün oluşturacak şekilde tamamlanamamıştır. Biz de tahkik esnasında bu yerleri (...) işareti kullanarak belirttik. Süleymaniye nüshasının istinsahından sonra Bitlis nüshasında gerçekleşen diğer tahribatlar ise –her ne kadar asıl nüsha olan Bitlis nüshasında okunamasa bile- Süleymaniye nüshası ile ikmal ettik. Dipnotlarda ise bu kısımların Bitlis nüshasında eksik değil de okunamayacak durumda olduğuna muhtasaran işaret ettik.

SONUÇ

³⁴ Bitlisî'nin bu konudaki görüşlerinin geniş bir değerlendirmesi için bkz. Çetin, “Hüsâmeddin Ali el-Bitlisî'nin Câmi'ü't-Tenzîl vet-Te'vîl İsimli Eserinden Âl-i İmrân Süresinin Tahkik ve Tahlili”, ss. 42-53.

³⁵ İki nüsha arasında yaptığımız karşılaştırma sonucu aynı hataların tekrarı, okunamayan ve tahrip görmüş yerlerin atlanması gibi birçok veri nedeniyle Süleymaniye nüshasının, daha eski bir nüsha olan Bitlis-Ohin nüshasından istinsah edildiğine kanaat ettik. Bir örnek için krş. Bitlis-Ohin, vr. 2b ve Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa nr. 109, vr. 2b.

Bu çalışma ile Hüsameddin Ali el-Bitlisî ve *Câmî'ü't-tenzîl ve't-tevil* adlı tefsiri kısaca tanıtılarak eserin mukaddime bölümü hem tahkikli bir metin olarak çalışılmış hem de muhteva açısından incelenmiştir.

Eserin mukaddimesinde kullanılan ağdalı dil, terminolojik kavramlar ve değerlendirme üslubu bize hem Bitlisî hem de onun yaşadığı dönemin ilmî karakterini göstermesi açısından önemlidir. Bitlisî, eserin genelinde de mukaddimede olduğu gibi farklı ilmî geleneklere ait kavramları birbiri ile harmanlayarak kullanmakta ve okuyucuya hassaten bu geleneklere olan bağlılığını hissettirmektedir.

Bitlisî'nin mukaddimede vurguladığı nokta, özellikle onun bilgi ve varlık anlayışı açısından bize önemli ipuçları vermekte; tevil ile üretilen bilgilerin ilahî ve fitrî bir menşeleri olduğu düşüncesine sahip olduğunu göstermektedir.

مقدمة جامع التنزيل والتأويل لحسام الدين عليّ البديسيّ: التحقيق والدراسة

ملخص: حسام الدين عليّ البديسيّ النوريخشبة الصوفيّة (و. 909/1504) هو من علماء قرن الخامس عشر. ومحتوى مؤلفاته عموماً الفلسفة والتصوف والتفسير. في مؤلفات البديسيّ يلاحظ أنه مهتم بعلم الوجود/ مراتب الوجود، وبعلم النفس/ أطوار السبعة القلبية.

جامع التنزيل والتأويل الذي كتب في آخر عمره هو يعتبر من أهمّ مؤلفاته، وهناك نسختان. يوجد نسخة كاملة في مكتبة السليمانيّة ونسخة ناقصة في المكتبة الشخصية للشيخ علاء الدين في البديس. هذا المقال يبحث عن مقدّمة جامع التنزيل والتأويل في الشكل والمضمون وعرض نصّ المقدّمة المحقّق.

الكلمات المفتاحية: حسام الدين عليّ البديسيّ، جامع التنزيل والتأويل، المقدّمة، التحقيق، التفسير النظريّ الصوفيّ.

KAYNAKÇA

Aclûnî, Ebu'l-Fida İsmail b. Muhammed Keşfu'l-hafâ ve müzilü'il-ilbas amma iştehere mine'l-ehâdis ala elsineti'n-nas, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 2. Basım, Beyrut 1352.

Bağdatlı İsmail Paşa, Hediyyetü'l-Ârifin, MEB, Ankara 1951.

Başaran Orhan, "İdris-i Bitlisi'nin Heşt Bihişt'inin Hatimesi (Metin-İnceleme-Çeviri)", Basılmamış Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2000.

Bashir, Shahzad, Messianic Hopes and Mystical Visions –The Nurbakhshiya Between Medieval and Modern İslam-, USA: University of South Carolina Press, 2003.

_____, "The Risâlat al-Hudâ of Muhammad Nurbakhsh (d. 869/1464): Critical Edition with Introduction", *Rivista Degli Studi Orientali*, Roma, vol. LXXV, fasc. (1-4), (2001).

Bitlisî, Hüsameddin Ali, Câmi'û't-Tenzîl ve't-Tevîl, Bitlis-Ohin, Molla Alaaddin Kütüphanesi.

_____, Câmi'û't-Tenzîl ve't-Tevîl, Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa nr. 109, 110, 111, 112.

_____, Etvâr-ı Seb'â, Beyazıt Devlet Ktp. Veliyuddin Efendi nr. 1795/3.

_____, Kelimât ve Makâlât, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, nr. 07 Ak 164/5.

_____, Şerh-i Gülşen-i Râz, Pertev Paşa, nr. 606/14.

_____, Şerhu Hutbeti'l-Beyân, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya nr. 1777.

Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail, Sahih-i Buhârî, Çağrı, 2. bs, İstanbul 1992.

Bursalı, Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri (1299-1915), haz. Ali Fikri Yavuz, İsmail Özen, Meral, İstanbul ty.

Çetin, Esmâ, "Hüsâmeddin Ali el-Bitlisînin (ö. 909/1504) Câmi'û't-Tenzîl vet-Te'vîl İsimli Eserinden Âl-i İmrân Sûresinin Tahkik ve Tahlili", Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Sakarya 2016.

_____, "Hüsâmeddin Ali el-Bitlisî'nin Türkiye Kütüphanelerinde Yazma Halinde Bulunan Eserlerinin Tanıtımı", *Dinbilimleri Dergisi*, 15/3 (2015).

_____, "Nazarî-Sufî Tefsir Alanında Bilinmeyen Bir Âlim: Hüsâmeddin Ali el-Bitlisî", *Turkish Studies*, Ankara 11/5 Winter 2016, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8815>.

Ebû Davud, Süleyman b. Eşas b. İshak, Sünen, Çağrı, 2. bs, İstanbul 1992.

Gökbilgin, M. Tayyib, XV-XVI Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mükataalar, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul 1952, No: 508.

Hoca Sadeddin Efendi, Tâcü't-Tevârih, haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı, Ankara 1992.

Bayraktar, Mehmet, Kutlu Müderris İdris-i Bitlisî, Biyografi, İstanbul 2006.

Müslim, Ebû Hüseyin el-Kuşeyrî Müslim b. Haccâc, Sahîh, Çağrı, 2. bs, İstanbul 1992.

Ruhanî, Baba Merduh, Tarih-i Meşahir-i Kürd: Urefâ, Ulemâ, Üdebâ ve Suarâ, Şurus, 2. bs, Tahran 1382.

Serdar, M. Törehan, Mevlânâ Hakimüddin İdris-i Bitlisî, Ötüken, İstanbul 2008.

Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 2011.

Şeref Han, Şerefuddin b. Şemseddin el-Bitlisî, Şerefnâme, Arapça'ya çev. Muhammed Ali Avnî, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, [yy.,ty.].

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. Sevra, Câmiu's-sahîh, Çağrı, 2. bs, İstanbul 1992.

Zeki, Muhammed Emin, Meşahirü'l-Kürd ve Kürdistan fi'd-Devri'l-İslamî, Matbaatü't-Tefeyyüz el-Ehliyye, Bağdad 1945/1364.

مقدمة تفسير الجامع التفسيري والتأويل لحسام الدين علي البدليسي¹

[ظ1]

بسم الله الرحمن الرحيم وبه نستعين

[الحمد لله]، «الرَّحْمَنُ * عَلَّمَ الْقُرْآنَ * خَلَقَ الْإِنْسَانَ * عَلَّمَهُ الْبَيَانَ» [الرحمن: ١/٥٥-٤] إجمالاً وتفصيلاً، تشرifa وتفصيلاً، الحكيم الذي يدبر الأمر من السماء إلى الأرض، ثم «يَعْرُجُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ أَلْفَ سَنَةٍ» [السجدة: ٣٢/٥]، «فَأَصْبِرْ صَبْرًا جَمِيلًا» [المعارج: ٧٠/٥]، العليم الذي «لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِي السَّمَوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ وَلَا أَصْغَرَ مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْبَرَ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ» [سبأ: ٣/٣٤] ثواباً جزيلاً وعقاباً وبيلاً، القديم الذي كان ولم يكن معه شيء، والآن على ما عليه كان جميلاً وجليلاً. والصلاة والسلام على من أرسله بالهدى ودين الحق ليكون للعالمين هادياً ودليلاً، وعلى آله وأصحابه مصابيح الهداية ونجوم الدجّة دهرًا طويلاً.

وبعد، فيقول أقل الفقهاء حسام الدين علي البدليسي عفا الله عنه: إني كنت من أوان الصبا إلى زمان الكهولة واظبا على تلاوة القرآن، راغبا في استكشاف أسرار حقائق مباني الفرقان، طالبا لاستعراف أنوار دقائق معاني آياته، والاستشراف على درك رموز عباراته وكنوز إشاراته، وكان يلوح على فؤادي من تلك الأنوار لمحة لامعة، وتَفوح من ورود تلك الآثار على خُلدي لفحة بارعة ونفحة ساطعة، أردت أن أسدّها بحدود العبارة ورسومها، وأصدّها من النفاذ بقيود الإشارة ورفومها، وعهدت أن ألقّ معها من كلام المحققين من أهل الله أصحاب الكشف والشهود ومبارزي أطوار البروزات في مضممار الوجود ما تُحيي به القلوب، وألجّ بها ما لا يصل إلى مداركها من قصد عند الناس إفشاء العيوب، ظلّنا منهم أن في ذلك خلاص النفس من مَضيق القلق وحريق الكرب، ولعمري إن هذا من أكبر الكبائر وأضّرّ الذنوب.

¹أتقدم بالشكر للدكتور محمود المصري الذي قرأ الرسالة من أولها إلى آخرها إشرافاً على تحقيق المقدمة.

^ب: "يدبر الأمر من السماء إلى" غير مقروءة.

^{الدجّة: الظلماء.}

^ب: "زمان" غير مقروءة.

^ب: "ورود" غير مقروءة.

^{الفحة: اسم مرّة من لفح بمعنى "لسعّة النار".}

^ب س: البرزات.

^{أي: باللمحة اللامعة.}

فما كان من سوانح الوقت، ولوائح نور ذات البحث في أسرار القرآن وبواطن آيات الفرقان - وهي التأويلات والرموز والإشارات - فلا أُضيف إلى أحد، بل إلى الواحد الأحد والفرد الصمد. وما التقطت من كتب المشايخ العظام رضي الله عنهم فأضيفه إلى ذلك، مُتحرِّباً منه في تحقيق المآرب العونَ والمددَ، ولمّا كانت أسرار التأويل منوطةً بأنوار التنزيل جمعتُ فيه بين التفسير والتأويل، و﴿ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا﴾ [النساء: ٥٩ / ٤]، واعتمدتُ على التفسير المنسوبة إلى الأئمة المشهورين، ﴿وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ إِلَّا جِئْنَاكَ بِالْحَقِّ وَأَحْسَنَ تَفْسِيرًا﴾ [الفرقان: ٣٣ / ٢٥]، وكان التعويل التامّ في تحقيق المقام وتلفيق المرام على التفسير المنسوب إلى الإمام الهمام القاضي ناصر الدين^{١٥} عمر البيضاويّ قدّس الله روحه، والاعتمادُ في أساليب الروايات على تفسير معالم التنزيل للإمام المجتهد في الدين^{١٦} محيي السنّة البغويّ رحمه الله، وعلى تفسير الثعلبيّ في بعض المقامات، وقد يقع الرجوع فيما هو الموثوق به إلى الكشّاف للإمام جار الله العلامة^{١٧} الخوارزمي، فلمّا بلغ تسويد هذا الجامع^{١٨} إلى سورة العنكبوت صادفتُ التفسير المنسوب إلى المولى العلامة شهاب الملّة والدين الهندي^{١٩}. وكنت طالبا له لِمَا سمعتُ أنّ فيه من لطائف^{٢٠} أنوار التفسير ومعارف أسرار التأويل والتحرير ما يعجز من درك أكثر الطلاب من أولي الألباب، والحقّ أنّي وجدته على أحسن ما^{٢١} وُصف به، فأردتُ أنّ الحقّ بعضا من فوائده بكتابي هذا، ولمّا كان في غاية^{٢٢} الإيجاز بالغا^{٢٣} حدّ التعمية والألغاز عمدتُ أنّ أُبين بعضه^{٢٤} وأُبين وضعه حسبما انكشف لديّ، وسميته بإشارة مُنزّل الكتاب وأمره ب"جامع التنزيل والتأويل"، والتزمت أنّ أنزل التسمية في أوّل كلّ سورة على معنى يُلائم تلك السورة، لأنّ التكرير في اللفظ والمعنى عبثٌ، والعبث لا يليق بكلام الله تعالى، لكن استمرّ التسويد في هذا التعليق حتّى مضى^{٢٥} عددُ سنين من بدء الشروع في إملاء هذا الجامع،

^{١٥}ب: "التفسير" غير مقروءة.

^{١٦}ب: ناصر الدين "غير مقروءة.

^{١٧}ب: الدين "غير مقروءة.

^{١٨}ب: جار الله العلامة "غير مقروءة.

^{١٩}ب: فلمّا بلغ تسويد هذا الجامع "غير مقروءة.

^{٢٠}هو: شهاب الدين الهندي (1445 / 849) مفسّر وفقيه وعالم النحو. كتب تفسيرا فارسيا، اسمه "البحر الموج والسرّاج الوهاج".

^{٢١}ب: "الملّة والدين الهندي". وكنت طالبا له لِمَا سمعتُ أنّ فيه من لطائف "غير مقروءة.

^{٢٢}ب: "أكثر الطلاب من أولي الألباب والحقّ أنّي وجدته على أحسن ما" غير مقروءة.

^{٢٣}ب: "في غاية" غير مقروءة.

^{٢٤}ب: "بالغا" غير مقروءة.

^{٢٥}ب: "أنّ أُبين بعضه" غير مقروءة.

^{٢٦}ب: "تعليق حتّى مضى" غير مقروءة.

وطنٍ صرير الأفلام في إنشائه قارعا بعض المسامع إذ أبرزتُ منه أنموذجا بين الطالبين للحقّ اليقين، وأمليت عليهم شردمة ممّا يُوصلهم من مرتبة علم اليقين إلى الحقّ المبين، فاجتمع أهل الطلب عليّ مقررّين لتكميله، ومُلمّحين لتنقيح مقاصد تفسيره وتأويله فطنا منهم - ﴿إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ﴾ [الحجرات: ١٢/٤٩] - بأنّ أزمة الاختيار تُملك بتصميم العزائم، وأعتة الاقتدار يعطف نحو ما يرغب فيه العازم الجازم، كلّا، وللمهيمن في حالاتنا نظراً، وفوق تدبّرنا لله تقديراً، فلسان الوقت ترجمان عمّا: لُقّن إليه من علاّم الغيوب، وأقدام الطلب لا يتحرّك إلّا بأمر الله في مسالك المطلوب، وقد تألّف الإلحاح منهم مع الاقتراح، وتضاعف توجّه بعض النفوس القدسيّة إلى الإنجاز والإنجاح، وانضمّ بذلك تعاقب المراجعات، وتتأبّع المطالعات في ذلك الأنموذج المحقّر، وفي طائفة من أجزاء ذلك الجامع المحرّر، ووقع التكرار وظهر الإصرار في مسألة الإسعاف له، وإعلام التشوق والالتهاف فيه، فمّن كان يومئذ مُطاع الأمر والنهي بين الخلائق، مشغوف الصدر لدرك المعارف والحقائق، عطشان الكبد لاستفاضة مدار العرفان، ملتهب الفؤاد في استفادة أنوار الإيقان، وحسن اعتقاده في طائفة أهل الحقّ واليقين، وقرن اعتضاده بالفقراء حتى أطاعه عظماء السلاطين، وفاق على ملوك العالم في بسطة²² العلم والجسم كاليعسوب، السلطان مظهر الدين يعقوب البايندرختاني حشره الله تعالى مع الذين أنعم الله عليه من الصديقين والشهداء والصالحين، فلمْ أجدُ بداً فيه غير المسارعة إلى متابعتة ومطاويعته، ولا تجنّبُ جهداً واجتهادا في إتمام ما يرغب إلى مطالعته، إذ كان أولي²³ الأمر في المعروف وظلّ الله في الأمور ووليّ الأيادي والنعم للجمهور، وكان يصيح على سرير خلافته وآرائك عدله ورأفته، يقظان القلب فقير الفطرة وقاد القريحة نقاد الطبيعة رفيع الهمة شديد الشكيمة عالي الهمة ماضي العزيمة، ظهيرا لأحكام الشرع والدين، نصيرا للضعفاء والمساكين. فتعرّضتُ لنفخات الأوس، وترصدتُ لفيوض [2ظ] عالم القدس، فرتبتُ ما بلغ إليّ من الأئمة الأعلام بالرواية، وأضفتُ إليه كلّ ما ساعده الكشف والإلهام بطريق الشهود أو الدراية²⁴ حتى اقترب الوعد الحقّ في إنجازهِ، وحنّ أوان تشهيره بين الطالبين وإبرازه. فإذا وقعت الواقعة، وحدثتُ الداهية الفاجعة، أعني²⁵ موت ذلك السلطان العادل، وتكدّرت بذلك مشارب المآرب، وتفرّقت المساكن في المشارق والمغارب، وتطرّق الخلل إلى بنیان الأمن²⁶ والأمان، وانتكشتُ معالم الإيمان في البلدان، وتهاوت نجوم الفتن في الأقاليم الإيرانية، وتساقطت رجوم المحن في

²²ب: عمّا غير مقروءة.

²³ب: "في بسطة" غير مقروءة.

²⁴ب: س: أولو

²⁵ب: "الدراية" غير مقروءة.

²⁶ب: "الفاجعة أعني" غير مقروءة.

²⁷ب: "بنیان الأمن" غير مقروءة.

الممالك البايندرخانية²⁷، وتهيج هيجاء الهيج بين النفوس، وتفرج فرج الهرج والمرج بين كل رئيس ومرؤوس²⁸، فشدت الرحلة عازماً إلى الخروج نحو خير البلاد²⁹، ومن دخله كان آمناً، وجزمت على الهجرة إلى باب بيت الله الحرام، والوقوف على مواقف العرفات والمنى، ونويت إتمام ذلك الجامع بتلك³⁰ الأمانة الشريفة، والتكميل في الأماكن القدسية المنيفة، فكم عاقني عن هذا التوجه إخواني في الدين، ولا امتنعت عن ذلك، ومنعني³¹ أخلائي من العلماء الراسخين والعرفاء السالكين عن تطرق تلك المسالك، وكان أقوى أدلتهم في المنع³² وأظهر مسألتهم في الروع على نهج الشرع³³ اختلال الأمن والسلامة في الطريق وإقلال حالي عن التأهب لزورة البيت العتيق من الفج العميق، فقلت لهم: جهد المقل أعون على قبول طاعة الله، وأما الأمن والعافية فلا أظن فقدته في سبيل الله حتى اغتربت عن مسكني بمدينة الإسلام تبرز بعدة مراحل، متحرّكاً للسكون في جوار الله والإناخة³⁴ في باب الله، حتى أتى أمر الله فتقوى الضعف في القوى لهرم الشيب في أرذل العمر، وأخذ مني السن في النحول على رأس الكبر، إذ جاوز سني عن سني العشر الثامن إلى التاسع، وأقمت في طاعة الهوى بدار المحنة والفناء حتى قمت عنها منحنيًا كالراكم، فبكت على فوات الفرض بعينين هطالتين، وتأوهت بزفرتي في كل ظعن وإقامة لحيرتي بين الحالتين، فتذكرت ما قيل، ولله درُّ من قال:

كيف الوصول إلى سُعاد ودونها قِلل الجبال ودونها صنوف

ولمّا³⁵ كنت ناويًا في ذلك العزم أن أفوز أولاً في مجتازي بالبلاد بإدراك خدمة رجال الله، واستمدد من خواصّ عباد الله لعلّ الله يوفّقني على استفاضة أنوار الهدى من مواطنهم، واستعادة أطوار التقى عن مواطنهم، وألتمس منهم إحالة النظر الصحيح على هذا التصنيف لترصيف بنيانه، وأسأل منهم إرادة الفكر القويم على مُستودعات هذا التأليف

²⁷ب: "المحن في الممالك البايندرخانية" غير مقروءة. | البايندرخانية: بمعنى البايندية، تعرف الدولة "آق قوينلو" أيضاً باسم «البايندية» نسبة إلى بايندر حفيد أوغوز خان الذي يرقى الآق قوينلو بنسبهم إليه.

²⁸س: ومروس.

²⁹ب: "إلى الخروج نحو خير البلاد" غير مقروءة.

³⁰ب: "إتمام ذلك الجامع بتلك" غير مقروءة.

³¹ب: "ذلك ومنعني" غير مقروءة.

³²ب: "المنع" غير مقروءة.

³³ب: "في الروع على نهج الشرع" غير مقروءة.

³⁴ب: "والإناخة" غير مقروءة.

³⁵لم يتضح أين جواب "لمّا".

لتصحيح معانيه وبيانه، وكان³⁶ أجل وجهي وابتغائي وأقصى مقصدي وارتضائي الانتهاج إلى مُنتهى التوفيق، والعروج إلى ذروة سماء التحقيق، وهي السُّدَّة السنيَّة المنسوبة إلى سلطان أهل الحَقِّ والزمرة الربانيَّة، وبرهانُ الفئدة الناجية الحَقَّانيَّة، الجامعُ بين مظهرية النبوة التامة ومصدرية الولاية العامة، وهو الإمام العالم بالحَقِّ والسلطان المؤيَّد الموقِّع الفائز بالخلافة الرحمانيَّة والحائز للفضائل النفسانيَّة، المتقلِّد³⁷ للنيابة النبيهة النبويَّة، الصاعد على آرائك السلطنة الصوريَّة والمعنويَّة، المتعبَّد بالقوَّة³⁸ الحَقَّانيَّة والسنن المصطفويَّة على سرير السُّلَيْمانيَّة، المجاهد في سبيل الله بالسيف العاصب والرمح السالب، المجهر لدين الله بوفود جنود المشارق والمغرب، نكَّس رؤوس الأصنام بسطوة قهره وجلاله، وأسس ناموس الإسلام بقدره عدله وإفضاله، وسَّع حوزة الملك والدين بتضييق الأرض على المشركين، ومَلَّك المجاهدين ملك البرِّ والبحر بقهرمانه³⁹ على الماء والطين، أطاعه عظماء السلاطين لدوام طاعته في الله، وملك رقاب ملوك العالمين لخلوص عبادته في الله، واطب على بسط المعروف بقوله وفعله، ودوام على نشر البرِّ بشمول معدلته وفضله، حتى صار حديثه في الأوامر والأحكام ترجمان القرآن، وكلُّ كلامه بين الأمان بالعدل والإحسان، توجَّهت تلقاء مدين خلافتيه⁴⁰ وجوه المستغيثين من نوب⁴¹ الزمان، وازدحمت على مهل لطفه ورأفته أكباد المتعطَّشين الهائمين في مهامه الدوران احرم لتطواف بابه ... الآمال وأقبل لتقبيل جنابه ... العزَّ والإقبال يحوم حوم حمى كعبه ... القلوب المنكسرة الجناح ويلوذ ... عزائم الخواطر الملتهية في ... جمع الله تعالى في سلطانه ... مع الهيبة والبسطة في الاسم ... وأعوانه بقوله تعالى ... وأودع في سرِّه بطنانه ... واهبة منه في القلوب ... حتى قرأ وتلى قوله تعالى: ﴿إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ﴾ [فاطر: ٢٥/٢٨] ... الكفرة في مضاجعهم إذ حلَّت مع ... وتدهَّشت قلوب المردة الفجرة أدخلت في ... شوكة قهره فهو بالحكمة الإسكندرية ضمان ... حدثان الزمان، وبالْحشمة القصرية كفيل ... لنوع الإنسان أعلى ... إلى أعلى عليين وأصعد ...

³⁶ معطوفة على: كنتُ.

³⁷ س: المقلِّد.

³⁸ س - بالقوَّة.

³⁹ القهرمان: هو المُسَيِّطِرُ الحَفِيظُ على من تحت يديه.

⁴⁰ ب: "توجَّهت تلقاء مدين خلافتيه" غير مقروءة.

⁴¹ ب: "من نوب" غير مقروءة.

أجمع⁴² العالمون على رجحانه في العالمين بعلمه وإتقانه⁴³، وأطبق العالمون في دعاء بقاء سلطانه لترجيح عدله وإحسانه⁴⁴، انحصر نوع الخلافة الإنسيّة في فرده الأكمل⁴⁵ فكأنّه شمسٌ طَمَسَ نوره كواكب النهار، وشدّ عديله في أدوار⁴⁶ الفلك الدوّار، فكيف في عصر لم يبق على وجه الأرض⁴⁷ من يُنسب إلى الأمانة الشرعيّة سواه في الأمصار، بل أصبحت⁴⁸ أشرار الناس في الخروج عن مطلع الأطهار، إذا نحن أثّينا عليك بصالح فأنت كما نثني وفوق⁴⁹ الذي نثني، وإن جرت الألفاظ يوماً بمدحٍ لغيرك إنساناً فأنت⁵⁰ الذي تعني وهو سلطان الغزاة والمجاهدين، مستخدم⁵¹ سلاطين العالمين، قطب سماء الولاية والعلم والتقى، آية رحمة الله تعالى⁵² على كافة الوري، السلطان مغيث الحقّ والدين بايزيد بن⁵³ السلطان محمّد خان المؤيّد المملّة النبويّة في آخر الزمان، أسأل الله أن يصيب مسألتي ويجيب دعوتي في خلود ملك وسلطانه⁵⁴ وامتداد ظلّ رحمته على أنصاف الدين وأعوانه، ولما لم يساعدنّي الجدّ ولم⁵⁵ يقاصدنّي الجدّ في الوصلة إلى منتهى بُغيّتي⁵⁶ وفي الرقية إلى غاية همّتي أتحتف هذا الجامع المؤلّف⁵⁷ إلى مطالعة نوابه، واهديته مع الدعاء الصالح إلى حجاب⁵⁸ بابه، راجياً منهم أنهم إن وجدوا فيه خللاً صححوه⁵⁹ وإن عثروا فيه على الزلل أصلحوه،

⁴²ب: "أجمع" غير مقروءة.

⁴³ب: "بعلمه وإتقانه" غير مقروءة.

⁴⁴ب: "لترجيح عدله وإحسانه" غير مقروءة.

⁴⁵ب: "في فرده الأكمل" غير مقروءة.

⁴⁶ب: "وشدّ عديله في أدوار" غير مقروءة.

⁴⁷ب: "يبقى على وجه الأرض" غير مقروءة.

⁴⁸ب: "في الأمصار بل أصبحت" غير مقروءة.

⁴⁹ب: "فأنت كما نثني وفوق" غير مقروءة.

⁵⁰ب: "لغيرك إنساناً فأنت" غير مقروءة.

⁵¹ب: "والمجاهدين مستخدم" غير مقروءة.

⁵²ب: "والتقى آية رحمة الله تعالى" غير مقروءة.

⁵³ب: "الحقّ والدين بايزيد بن" غير مقروءة.

⁵⁴ب: "خلود ملك وسلطانه" غير مقروءة.

⁵⁵ب: "واعوانه ولما لم يساعدنّي الجدّ ولم" غير مقروءة.

⁵⁶ب: "الوصلة إلى منتهى ..... " غير مقروءة.

⁵⁷ب: "أتحتف هذا الجامع المؤلّف" غير مقروءة.

⁵⁸ب: "مع الدعاء الصالح إلى حجاب" غير مقروءة.

⁵⁹ب: "مع الدعاء الصالح إلى حجاب" غير مقروءة.

وَأَنْ يَنْظُرُوا إِلَيْهِ بَعِينٌ⁶⁰ الرضا والتعطف، ولا يقدحوه بألسنة السخط والتعسف⁶¹. وأدعو الله أن ينفع⁶² به الطالبين ويجعله ذخرا للثواب والنجاة في يوم الدين.⁶³ [3و]

مقدمة:

اعلم أن للمحققين في كيفية الإنزال والتنزيل قولين: أحدهما أن مجموع القرآن قد أنزل من اللوح المحفوظ إلى سماء الدنيا، وعلى ملكها - وهو العقل الفعّال - دفعة واحدة، ثم حسب المصالح نزل منها بذريعة جبريل عليه السلام مُنَجِّمًا على قلب النبي صلى الله عليه وسلّم في مدة عشرين أو ثلاثة وعشرين سنة. ويؤيد الثاني قوله صلى الله عليه وسلّم: "الرؤيا الصالحة جزء من ستة وأربعين جزءا من النبوة"⁶⁴. الثاني أنه نزل من الحضرة الإلهية والمرتبة العلمية إلى اللوح المحفوظ المسمّى عند الحكيم بالطبيعة الأصلية والنفس الكلية والنفس الناطقة الفلكية، وعند الملائين⁶⁵ بالحقيقة الملكية⁶⁶ والملائكة الفلكية، ويظهر للنبي صلى الله عليه وسلّم، وظهوره له بأمر الله أو بنفسه. وأما إظهاره إنّما كان بذريعة جبريل عليه السلام. وفيه طريقان: أحدهما أنه عليه السلام كان⁶⁷ ينخلع من الصورة البشرية ويتصل أو يتحد بالحضرة الإلهية. وكل ما يظهر له في هذه الحالة يسمّى حديثا قدسيًا:⁶⁸ "لي مع الله وقت لا⁶⁹ يسعني فيه ملك مقرب ولا نبي مرسل"⁷⁰، فإن اعتبر حصوله دفعة واحدة وإجمالاً في الحضرة العلمية التي تسمى بالقلم والعقل وجبرائيل⁷¹ فيسمى بالقرآن. والاعتبار ظهوره في اللوح المحفوظ مفضلاً يسمّى بالفرقان. والطريق الثاني: إنّ الملك

⁶⁰ب: "وان ينظروا إليه بعين" غير مقروءة.

⁶¹ب: "السخط والتعسف" غير مقروءة.

⁶²ب س: ينتفع.

⁶³ب: "ويجعله ذخرا للثواب والنجاة في يوم الدين" غير مقروءة.

⁶⁴بخاري، التعبير 4؛ مسلم، الرؤيا 1 (ح: 2264).

⁶⁵س - أنه.

⁶⁶أي: أديان.

⁶⁷ب: "وعند الملائين بالحقيقة الملكية" غير مقروءة.

⁶⁸ب: "بذريعة جبريل عليه السلام. وفيه طريقان: أحدهما أنه عليه السلام كان" غير مقروءة.

⁶⁹ب: "حديثا قدسيًا" غير مقروءة.

⁷⁰ب: "لا" غير مقروءة.

⁷¹كشف الخفاء، 2/ 173 (ح: 2159).

⁷²ب: "العلمية التي يسمّى بالقلم والعقل وجبرائيل" غير مقروءة.

ينخلع من صورته إلى الصورة البشرية⁷³ فيلقى الروح والوحي إليه. وأياً ما كان فالنزول والإنزال والتنزيل عقليٌّ. وإنَّ التنزيل مُنَجَّمٌ تدريجيٌّ، والإنزال جملٌ دفعيٌّ - وهو ظهور الفرقان في قلبه ظهور ما بالقوة إلى الفعل من غير انتقال من محلٍّ إلى آخر-. وقال بعضهم: أفهم⁷⁴ كلام جبرائيل فيتمثل فيه، ثم جاء من السماء⁷⁵ إلى الأرض وعلم النبي عليه الصلاة والسلام. هذا ما وصل إلي من كلام القوم، وفيه ما فيه. وأقول: -وبالله التوفيق- إنَّ القرآن هو كلام غير مخلوق قديم قائم بذات الله تعالى، مع أنه مكتوبٌ في مصاحفنا محفوظٌ في قلوبنا مقروءٌ بألسنتنا بالثناء مسموعٌ بأذاننا غير حالٍ فيها. وقد أخبر الله تعالى بأنه أنزله ونزله. والإنزال والتنزيل لا يتصوران ولا يفهمان إلا من العلوِّ إلى السفلى، وذلك لا يكون إلا بالنقل والانتقال، وهو محالٌّ في حقِّ الله تعالى. فإذا وجب أن يأولا بالانتقاش والانطباع، أو الإحداث في محلٍّ قابلٍ ومحلٍّ حاملٍ. وأياً ما كان فهو لا يخلو عن تكلفٍ وتمحلٍّ وتعسفٍ، وهو ظاهر.

فألهمني الله تعالى وعلمني في هذا المقام ما لا يدركه إلا مَنْ خصَّه الله بالكشف الصريح والذوق الصحيح، وهو: إنَّ القرآن للنفوس كالإيمان والإسلام فطريٌّ كما قال عليه الصلاة والسلام: "كلُّ مولود يولد على الفطرة"⁷⁶ الحديث. وذلك أنَّ الروح الإنسانيَّ ونفسه الربانيَّة هو روح الله تعالى، كما قال عزَّ وجلَّ: ﴿فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي﴾ [الحجر: ١٥/٢٩]. فيكون نسبة القرآن إلى الروح كنسبته إلى الحقِّ، ونسبته إلى الروح كنسبة الإيمان إليه، كما قال عزَّ وجلَّ: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ﴾ [النساء: ٤/١٣٦]. والأرواح قد سمعوا ذلك في الفطرة الأولى من الله في مقام الخطاب بـ﴿الآنستُ بِرَبِّكُمْ﴾ [الأعراف: 7/172]. فالقرآن في النفوس والأرواح كالإيمان مكتوبٌ ومرفوقٌ ومرسومٌ ومركزٌ: ﴿أُولَئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ﴾ [المجادلة: ٥٨/٢٢]، فإذا أراد الله تعالى إظهاره في أيِّ أحدٍ شاء هيأ له سبباً معنوياً كالملك، أو حسياً كالنبيِّ. فعبر عن هذا الإظهار بالإنزال والتنزيل، وعن السبب المعنويِّ بجبرائيل، وعن ظهوره بذلك السبب بالوحي، وعن التذكرة⁷⁷ بالتعلم: [3ظ] ﴿طه * مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقَى * إِلَّا تَذَكَّرَ لِمَنْ يَحْسَى﴾ [طه: ٢٠/١-٣]، ولذا قيل: إنَّ المعلمين من الأنبياء والأولياء والعلماء والحكماء منبهون، وكذا الكلام في اللوح المحفوظ والملك والعقل الفعَّال والنفس الكلية.

تنبيه:

⁷³ب: "والطريق الثاني أنَّ الملك ينخلع من صورته إلى الصورة البشرية" غير مقروءة.

⁷⁴ب: "أفهم" غير مقروءة.

⁷⁵ب: "السماء" غير مقروءة.

⁷⁶البخاري، الجنائز ٩٣؛ المسلم، القدر ٦ (ح: ٢٢ (٢٦٥٨))؛ أبو داود، السنة ١٨، ١٧ (ح: ٤٧١٤)؛ الترمذي، القدر ٥ (ح: ٢١٣٨)

مطوَّلاً.

⁷⁷ب س: التذکر.

اعلم أنّ التفسير في الأصل من "التفسر"، وهو الدليل والماء الذي نزل في القارورة، وينظر فيه الأطباء ليُكشف بها حال المريض صحّة ومرضاً. وفي العرف: عبارة عمّا يُعلم به شأن الآية وقصّتها ومعناها وسبب نزولها ويتميّز به⁷⁹ ما قيل فيها بالرأي العليل بطريق البرهان والدليل من الحكم الغير الصحيح عمّا حكم عليه العقل الصريح وجزم على صحّته النقل الفصيح. وأمّا التأويل فصرفُ الآية إلى معنى يحمله موافقا لما قبلها وما بعدها، من "الأول" وهو الرجوع والعود. فالتفسير بجميع أجزائه الأربعة التي هي شأن الآية وقصّتها ومعناها وسبب نزولها موقوفٌ على السماع، فلا مدخل للرأي فيه، فمن فسّر القرآن برأيه فقد كفر، و"من قال في القرآن برأيه وأصاب فأخطأ"⁸⁰. فالتفسير نتيجة النبوة والرسالة، والتأويل حاصل بطريق الولاية، وهي⁸¹ التقرّب إلى الله تعالى ومعرفة، وهما لا يستفادان من أحد غير الله. والنبوة التي هي التقلّد والتقيّد والتقييد بالأحكام⁸² الشرعية المستفاد من الولاية، وتعليمُ الله وإرشاده بالواسطة الملكيّة أو الألسنة أعمّ من النبوة بحسب الوجود لوجودها في الكفّار⁸³ والأعيان الغير المقيدة بالأحكام الشرعية، لكونها مقتضى الذات التي هي أعمّ من الأسماء والصفات التي هي مبادئ النبوة كما قال: "يا علي كنت مع الأنبياء⁸⁴ سراً وصرت معي جهراً"⁸⁵، ولذا أمر موسى عليه السلام باستفادة أسرار الولاية من صاحبها خضر عليه السلام: ﴿وَعَلَّمَنَا مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا﴾⁸⁶ إلى قوله ﴿مَعِيَ صَبْرًا﴾ [الكهف: ٦٥-٦٧]، وأمر الرسول صلّى الله عليه وسلّم بالصبر مع أصحاب الصفة، وأمر الخليل عليه السلام بتحسين الخلق ليدخل مداخل الأبرار⁸⁷، وهم الأشخاص الكاملون في كلّ زمان غير محتاجين إلى صاحب النبوة، دائرون في كلّ زمان، ولا يخلو الزمان عنهم بخلاف الأنبياء، فالولاية⁸⁸ أعمّ والنبوة أفضل وأتمّ. فالتأويل يجوز لكلّ من هو عالم بالتفسير من غير سماع بخلاف التفسير كما مرّ، فهو أخصّ بحسب الوجود. وهما أنا أخوض في المقصود ويعون الملك المعبود، ومنه بدأ وإليه يعود.

⁷⁹ هذه الكلمة ليست واضحة، من الممكن أن تقرئها بشكل مختلف، مثلاً: "وتنزيه به".

⁸⁰ الترمذي، تفسير ١ (ح: ٢٩٥٢).

⁸¹ ب: "بطريق الولاية، وهي" غير مقروءة.

⁸² ب: "والتقيّد والتقييد بالأحكام" غير مقروءة.

⁸³ ب: "الألسنة أعمّ من النبوة بحسب الوجود لوجودها في الكفّار" غير مقروءة.

⁸⁴ ب: "والصفات التي هي مبادئ النبوة كما قال: يا علي كنت مع الأنبياء" غير مقروءة.

⁸⁵ لم أجده.

⁸⁶ ب: "صاحبها خضر عليه السلام وعلمنا من لدنا علماً" غير مقروءة.

⁸⁷ ب: "بتحسين الخلق ليدخل مداخل الأبرار" غير مقروءة.

⁸⁸ ب: "أنبياء فالولاية" غير مقروءة.

